

Resim 4. IV. Mehmed devrinde başka yerden sökülerek, III. Murad havuzlu köşkü içinde duvar kaplaması olarak kullanılmış 16. asır çini panolar.

BÖRİ TİGİN TAMGAÇ BUĞRA KARA HÂKÂN İBRÂHİMİN (H.444-60/1052-68) SAMARKAND'DA YAPDIRDIĞI

ÂBİDELER

Emel ESİN

«Melik al-Şark va al-Garb» ile «Melik al-Şark va al-Şin» unvânlarını taşıyan Börî Tigin Tamgaç Buğra Kara Hâkân Birinci İbrâhim Abû İshâk (H. 444-60/1052-68) Kök-Türk Kağanlarından indiği anlaşılan «Hâkânî Türk» (Kara-Hanlı) sülâlesine mensûb idi¹. Birinci İbrâhim, İslâmiyeti H. 314/926 sıralarında kabûl eden Satuk Buğra Kara Han'ın (öl. H. 344/955) torununun torunu; 'Ali Han'ın (öl. H. 389/998) torununun oğlu; Baytaş Mûsâ Han'ın torunu ve Naşr Arslan İlig Han'ın (öl. H. 403/1012) oğlu idi. 'Alî oğlu Naşr Arslan İlig, H. 390/999'da Mâverâunnehr'i ve bu arada Samarkandı, kat'i olarak, «Hâkânî Türk» devletine katmıştı. Onun oğullarından biri olan İbrâhim ise, İlek, Vaşg, Huttal, Buharâ ve Samarkand illerinde eyâlet beyi olduktan sonra, hâkân mertebesine yükselince, Samarkand'i başkent olarak seçti. Samarkand böylece «Hâkânî Türk» sülâlesinin Batı kolunun merkezi oldu².

1. Bkz. O. Pritsak, «Kara-hanlılar», *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1955), 258-59; 262-63 ve 264'deki şecere. Muhammad 'Avfi, *Câmi' al-hikâyat ve lâmi' al-rivâyat*, W. Barthold, *Turkestan v epoxu mongo'l skago naşestviya*, c. I. (Petrograd, 1898), 84-85. 'Avfi'ye göre Naşr, Arslan İlig'in babası idi. Pritsak'ın araştırmalarına nazaran ise, bu iki ad aynı şahsa âid idi. Unvânlar: M. Khadr, «Deux actes de waqf d'un Qarakhanide d'Asie Centrale», *Journal Asiatique*, tome CCLV/3-4 (Paris, 1967), 315, 320. «Hâkânî Türk» hükümdârlarının, «Doğu ve Batı hükümdârı» ve «Doğu ile Çin hükümdârı» demek olan bu unvânlarında «Şin» (Çin) Kâşgar ve Doğu Türkistana işaret ediyordu; bkz. P. Pelliot, *Notés to Marco Polo* (Paris, 1959); 217 ve 274.

2. Bkz. yukarıdaki kaynaklar.

«Hâkânî Türk» devrini aksettiren târihçiler ve edîbler, Birinci İbrâhim'i, «Ulu (Büzürg) Tamgaç Han» diye anarlardı³. Böylece bu hükümdârın adâleti ve dirâyetine işâret ediliyor ve Birinci İbrâhim Tamgaç Han, yine Mâverâunnehr'e hükm eden Dördüncü İbrâhim Tamgaç Han'dan (H. 524-601/1178-1204) tefrîk ediliyordu. 'Avfî', Birinci İbrâhim için şöyle demekde idi:

«Mâverâunnehr melikleri arasında, Tamgaç Han, ulu bir pâdişâh idi. Onun ahdinde, cihân 'azîm sûrette eymen ve re'âyâ (halk) pek âsûde idiler.»

'Avfî'nin anlattığı menkıbelere göre, Birinci İbrâhim, Hanefî mezhebinin umdelerini ve re'âyâ'nın haklarını, adâlet ile, gerektiğinde ise, şiddet ile koruyordu.

Samarkand'i başkent olarak seçen Birinci İbrâhim bu şekilde muhtelif âbideler yaptırmıştı. Bunların çoğu vakfiyeler ile düzenlenen hayır müesseseleri idi. Esâsen, İslâmî Türk hayır müesseselerinin, «buyan» (hayır eseri) denen Buddhist Türk külliyesi geleneğinde, «buyan» ın bir şekli olan «muyanlık» adı altında, inkişâf ettiği bilinmekdedir⁵.

Birinci İbrâhim'in iki vakfiyesini neşr eden Khadr'm eserine yazdığı önsözde, Prof. Cl. Cahen şöyle demektedir: «Buğra Hân'ın (Birinci İbrâhim'in) bu vakfiyeleri, XI. yüzyılda (Mâverâunnehr'de Hâkânî Türk sülâlesi H. 382-617/992-1220 arasında hükmetti) ehemmiyet kesbetmeğe başlayan vakf müessesesinin ilk numûnelerinden biridir» (Khadr, 307). Böylece, İslâmî Türk vakf müessesesi «Hâkânî Türk» devrinde, Hanefî mezhebi çerçevesinde, şekil almıştı. Khadr'm neşr ettiği ikinci vakfiye, Osmanlı devrinin sonuna kadar devâm edecek bir prototip teşkil ediyordu. Vakfiye, İslâm Peygamberinin muhtelif hadîsleri ve bu meyânda şu hadîs ile başlamakta idi: «Adem oğlu ölünce; şu üç'den başka amelleri (hayırlı eserleri) durur: ölümünden sonra ona duâ eden sâlih evlâd; cârî sadaka ve insanlara yol gösteren ilm» (Khadr, 324-25). Vakf edilen mülk,

3 'Avfî, 84-85.

4 'Avfî, 84.

5 Bkz. E. Esin, «Muyanlık», *Türk Tarih Kurumu Malazgird armağanı* (Ankara, 1973) ve *id.*, *İslâmiyetten önceki Türk kültür târihi ve İslâma giriş*, (İstanbul, 1978), 151, 168.

«sultân»ların, yanî dünyevî hükûmetlerin idâresinden müstakil bulunup, «Kiyâmete kadar» faziletli ilm adamlarına tevdi olmakda idi (Khadr, 332).

Merhûm Prof. Z.V. Togan⁶, 1966'da neşr ettiği bir makalede, bu âbidelerin bazısının vakfiyelerinin İstanbul⁷ ve Kayseri⁸ kütüb-hânelerinde kendisi tarafından bulunduğuna işâret ile, bir vakfiyeyi kısmen neşr etmişti. Bir yıl sonra, M. Khadr'in⁹ bir makalesinde, Birinci İbrâhim'in vakfiyelerinin ikisi neşr oldu.

Togan ve Khadr'm neşriyatından sonra, Semenov'un¹⁰ eski bir kaydını da hatırlayan Soviet araştırmacıları, Birinci İbrâhim'in vakfiyelerinde adı geçen binâların yerlerini tesbite ve tesbit olan yerlerde kazılara girişdiler. Bol'sakov'un¹¹, Nemtzeva'nın¹², Buryakov-Sadiev-Fedorov'un¹³ kazıları ve târihî araştırmaları mevzû'u daha da aydınlattı.

Bu araştırmalar neticesinde, Birinci İbrâhim'in Samarkand'da yaptırdığı bazı âbideler hakkında bilgiler edinilebilmiştir. Bunların mevki'leri Nemtzeva'nın X.-XII. yüzyıllardaki Samarkand «medîne» sinin (iç şehrinin) planında görülmektedir¹⁴ (lev. I/a). Mogol tahribâtından önceki Samarkand, şimdiki şehrin şimalinde, hâlen Afrâs-yâb adı verilen harâbelerde bulunuyordu.

6 Z.V. Togan, «Kara-hanlılar târihine âid bazı kayıtlar», *Türk yurdu*, cild V/11, sayı 329 (1966), sahife 7-10.

7 Süleymâniye Kütübhanesi, yazma 601, H. 570/1174'de vefât eden Burhâneddîn Muhammad İbn Mâca'nın fikh'a âid eseri *Al-Muhtâ al-Burhânî'nin Şurâtı* kısmında, varak 72-77.

8 Kayseri, Râşid Efendi Kütübhanesinde 1110 numeroda kayıtlı *Risâle-i Bahâ'iye*, varak 66.

9 Khadr, yuk. not 2'deki eser. Khadr, Al-Mâca'nın *Muhtâ*'inin Kahire'deki bir yazmasından ve Hindistân'da Babur-oğullar devrinden bilinmeyen bir müellifin eseri olan *Fatawâ 'Alamgiriyya*'nın Kahire baskısından (c. XXX, s. 313-16), bu iki vakfiyenin metnini almıştır.

10 Bkz. aşâğ. not 38.

11 O.G. Bol'sakov, «Dva vakfa İbrahima Tamgaç Hana v Samarkande», *Strani i narodu Vostoka*, X (Moskova, 1971).

12 N.B. Nemtzeva, «Medrese Tamgaç Bogra Hana v Samarkande iz arxeologičeskix rabot v ansamble Şahi-zinda», *Afrasiab*, III (Taşkent, 1974).

13 Yu. F. Buryakov - M. Sadiev - M.N. Fedorov, «Sobornaya meçet' Samarkanda v XI-naçale XIII vv.», *Afrasiab*, IV (Taşkent, 1975).

14 Nemtzeva, «Medrese», ris. 9.

1 — Mescid-câmi

M. XIII. yüzyıl yani «Hâkânî Türk» devri müellifi Abû Hafş al-Samarqandî'nin bir risâlesinden öğrenildiğine göre¹⁵, mescid-câmi, Samarqand «medîne» sinin, şimâlinde (bkz. lev. I/a), eskiden bir put-hâne'nin bulunduğu mevki'de idi ve Halife 'Osmân devrinde mescide çevrilmişti (belki M. 630'da Hsüan-tsang'ın gördüğü Buddhist vihâra bu idi¹⁶). Bu ilk mescid-câmi'in yerine Sâmânî idâresinde yapılan binâyı İbn Havkal görmüştü¹⁷. Mescid-câmi, hükümdâr sarayının bulunduğu kalenin yanında idi. Ancak yapılan kazılardan¹⁸, mescid-câmi'in «Hâkânî Türk» devrinde temâmen yenilediği anlaşılmıştır¹⁹. Kazılarda çıkan sikkeler ve «Hâkânî Türk» devrinden önce Türkistanda mevcûd bulunmayan tekniklerde sanat eserleri, hep «Hâkânî Türk» yapısına işaret ediyordu. Bunlar, oymalı pişmiş topraktan, kısmen sırlı mihrâb kalıntıları; oymalı kaymak taşından (Türkistanda genç denir: *alabastrit*) duvar kaplamaları; pişmiş tuğladan yer döşemeleri ve yapılar; sırlı keramikden çirağ'lar; büyük bir demir şamdan gibi eserlerdir. En nihâyet, küçük tuğlalar ve «paşa» denen büyük tuğlaların boyu «Hâkânî Türk» devrine delâlet etmekte idi (33x17x4 sm; 38x19x6 sm; 46-52x23-26x10-12 sm).

Khadr'ın neşrettiği Birinci İbrâhim'e âid vakfiyelerde, Samarqand'ın bir mahallesinin geliri mescid-câmi'e vakfedildiğine göre, mescid-câmi'in yenilenmesinin Birinci İbrâhim'in eseri olduğu neticesine varıldı²⁰. Daha sonraki «Hâkânî Türk» hükümdârlarından Süleymân-oğlu II. Muhammed Arslan Han'ın (H. 496-525/1102-1130), Hasan-oğlu II. Mes'ûd Kılıç Tamgaç Han'ın (H. 555-74/1160-78), Hüseyin-oğlu IV. İbrâhim Kılıç Tamgaç Han'ın (H. 524-601/1178-1204), mescid-câmi'i tamir ettirdikleri ve H. 609-11/1212-14'de ise Hvarizmşah Tökiş-oğlu Muhammed'in mescid-câmi'yi yenilediği bilinmektedir²¹. Mescid-câmi, H. 617/1220'de, Mogol istilâsı sırasında yıkıldı.

15 Buryakov-Sadiev-Fedorov, 77.

16 Bkz. Togan, 2.

17 Buryakov-Sadiev-Fedorov, 81.

18 *Ibid.*, 79.

19 *Ibid.*, 79; 81-4, 90; 92, 96-98.

20 *Ibid.*, 96.

21 *Ibid.*, 96-98.

Birinci İbrâhim'in yaptırdığı Samarqand mescid-câmi'i (bkz. lev. I/b), 75x127 m. sathında bir avlu ile duvarlar boyunca uzanan sütunlu revâklardan bir avludan müteşekkil idi²². Avlunun muhtelif kapılarından biri Doğuda bulunan saraya açıyordu²³. Duvarların eni 2,7-3 m kalnlığında idi. Mihrâb kısmı ve cümle kapısı Batıda bulunuyordu²⁴. Buradaki pişmiş tuğladan büyük sed bir minârenin yerine işaret edebilir. Şimâldeki, üç sıra tahta sütunlu revâklar mescidin duvarları boyunca uzanan kapalı kısımlardan birini teşkil ediyordu. Revâkların bulunduğu yerlerin iç duvarları ve bazı sütunlar, oymalı kaymak taşı (alabastrit) ile kaplı idi²⁵. «Bismillahi Raḥmân ur-Raḥîm» yazılı bir kitâbe buralarda bulundu. Avlu içinde türbe kalıntıları görülmektedir (bkz. lev. I/b).

Mescid-câmi'de, silâhlar, zırhlar ve Türk kemerlerine âid maddenî levhalar da bulunmuştur. Bunlar Mogolların H. 617/1220'de mescid-câmi'yi yıkdığı zaman şehîd düşen kimselere âid olabildi²⁶.

Mescid-câmi'in doğusundaki hükümdâr kalesinin güney-batı kısmında²⁷, «Hâkânî Türk» sülâlesinden Hüseyin-oğlu IV. İbrâhim Kılıç Tamgaç Han (Samarqand'da H. 524-601/1178-204 arasında hükmetti), 'Avfî'nin²⁸ tabiri ile, dünyânın hârika'larından biri olan bir saray yaptırmıştı. Kazılardan anlaşıldığı üzere, bu sarayın duvarları, başdan-aşağı, «Hâkânî Türk» devrinde gelişen ve XII. yüzyılda zirveye varan bir teknik olan, oymalı ve rengâ-reng sırlı çini ile kaplı idi²⁹. Yer döşemeleri bile sırlı çiniden idi. Saray ile câmi-mescidin şimâlinde akan ırmaktan (bkz. lev. I/a), her ikisine de su getiren arıklar ve borular bile, sırlı çini kaplı idi. Bu sarayın harâbelerinde bulunan pişmiş toprak kitâbelerin biri üzerinde okunan türkçe «Uluğ» unvânı IV. İbrâhim'e atf olmaktadır³⁰. Ancak yukarıda kaydedildiği

22 *Ibid.*, 79.

23 *Ibid.*, 94.

24 *Ibid.*, 89.

25 *Ibid.*, 91-92.

26 *Ibid.*, 88, 92.

27 N.N. Fedoov, «K voprosu o poslednem Karaḥanidskom dvortze na Afrasiabe», *Sovetskaya Arxeologiya* (1965/3): 10-11.

28 'Avfî, 87.

29 Bkz. yuk. not. 27.

30 *Ibid.*

gibi³¹ 'Avfi «Büzürg» (Ulu) unvânını Birinci İbrâhim'e vermekde idi.

2 — Hastahâne

Birinci İbrâhim'in vakfiyelerinden Receb 458/1066 târihli bir vakfiye³² marza-hâna'ya (hastahâneye) âiddir. Vakfiyede, Hâkân'ın gönülünün «Allah'ın kullarına karşı re'fet (şefkat) ve rahm»³³ ile meyl ederek, Samarqand'in bütün bir mahallesini ve bir hamamın (Mervân germâbe'sinin)³⁴ gelirlerini, kimsesiz ve yoksul hastalar için hastahânenin ihtiyâcına vakfettiği ifâde edilmektedir. Aynı vakfiyede mescid-câmi'e de gelir ayrılmıştı³⁵. Hastahâne de belki mescid-câmi'e yakın bulunuyordu.

Geliri hastahâneye vakf edilen mahalle ise, «medîne»'nin cenûbundaki Rivdâd sokağına mücâvir bulunduğuna göre³⁶, eski Samarqand'in cenûbî tarafına düşmekte idi. Vakf edilen mahallenin sınırında bulunan «Han al-Kay»³⁷, Kay boyunun mensûblarına âid bir han olarak tasavvur edilebilir.

Birinci İbrâhim'in hastahâne vakfiyesinde ön görülen gelirler başlıca şu ihtiyâçlara mahsûs idi: âcil hastalar; iyi olmayacak, fakat ölüncüye kadar hastahânedeki kalabilecek olan hastalar; ilâçlar; hekimlerin maâşları; mutbahlarda hazırlanacak yiyecek; ısınmağa yakacak; kandiller; imâm ve müezzin; cenâze masrafları.

3 — Medrese

Birinci İbrâhim'in medresesinden, Semenov'un³⁸ diğer bir «Hâkânî Türk» eseri olan «Ribât-i Melik» hakkındaki araştırmasında, do-

31 Bkz. yuk. not 3.

32 Khadr, 314-20.

33 *Ibid.*, 315.

34 Bol'sakov, 172'de Khadr'ın okuyuşu böyle tashih edildi.

35 *Ibid.*

36 Bol'sakov, 173.

37 Bol'sakov, 171, bu adı Al-Fay olarak tashih etmeği teklif etmektedir.

38 Nemtzeva, «Medrese», 126'da A.A. Semenov, «K voprosu o datirovke Rabat-i Malik v Buhare», *Trudi Sred. Az. Gos. Universiteta*, Novaya seriya, XXII/4 (Tashkent, 1951), 26'ya atf.

laylı olarak, bahsedilmiş bulunuyordu. Togan³⁹ ve Khadr⁴⁰, daha sonra, Birinci İbrâhim'in Samarqand'da, yine Receb H. 458/1066'da yaptırdığı medresenin vakfiyesinin muhtelif nüshalarını neşr ettiler. Biz burada, medresenin geliri için vakfedilen muhtelif han ve hamamlardan da bahsedeceğiz, çünkü bu münâsebet ile, «Hâkânî Türk» devri hanlarının teşkilâtını de öğrenmiş bulunuyoruz. Vakfiyede geçen hamam ve hanlar arasında, Soğd çarşısında bulunan ve adı Togan tarafından «Yetim balası» ve Bol'sakov'a nazaran «Tim-i Palâs» olması gereken büyük han hakkında çok bilgi verilmektedir («Tim», çince tien'den türkçeye geçtiği sanılan, dükkân manâsına bir kelime idi⁴¹. Palâs, irânî dillerde dervişlerin giydiği sûf ve halı gibi yünlülere verilmekte idi). Geliri Birinci İbrâhim tarafından medreseye vakfedilen büyük hanın bağlık ve ağaçlık arâzisi su sarmıcı; su arıkları; çeşmeleri; Khadr'a göre su değirmeni manâsına gelen tâbût'ları; avlunun iç duvarlarına dayanan küçük dâireleri (duyayra) ve onlardan başka olan hücreleri; hamam ve külhanı; küllüğü; çöplük kuyusu; ve helâ'ları bulunuyordu.

Birinci İbrâhim'in Hanefî ulemâ için tesis ettiği külliye ve medrese, Samarqand'da H. 56/679'da şehîd düşen ve İslâm Peygamberinin amca-oğlu⁴² olup, rivâyete göre kendisine benzeyen Kuşam bin 'Abbâs'ın «meşhed» ini (türbesini) yanî bugün «Şâh-i Zinde» denen türbeler külliyesine muttasıl bulunmakta idi. Medrese⁴³ «Bâb ul-hadîd (Demir kapı) yanında idi. Medresenin bir yanı, Birinci İbrâhim'in o devirde ölmüş bulunan ve «Tarhan Beg-kızı» diye anılan bir hatununun «meşhed» inden (türbesinden) ve yaptırmış olduğu vakıf handan dolayı Hatunun adını alan meydan ve sokağına bakıyordu. Bu yerde, Birinci İbrâhim'in diğer hatunu Türkân (veya Terken) Hatunun evi ile bir «hânkâh» (tekke) ve Cavlı al-Hiltâşî'nin hamı bulunuyordu (Togan bu adı Cavlı Kıltaşı olarak okumuştu). Ayrıca bu mahallede ilm talebelerinin ikametine vakf edilmiş

39 Bkz. yuk. not 6.

40 Bkz. yuk. not 1.

41 Bkz. G. Clauson, *An ethymological dictionary of pre-Thirteenth century Turkish*, (Oxford, 1972), s.v.

42 Bkz. Tabari, *Annales* (Leiden, 1890), III, 2352 ve Togan, 2.

43 Khadr, 325-26; Nemtzeva, «Medrese», 128-129; 139-140; Togan, 2; Bol'sakov, 229.

bir binâdan bahs edilmektedir. Medrese'nin etrâfındaki başka mülk-ler ve mülk sâhiblerinden bazılarının Türk adları Togan tarafından şöyle verilmektedir: Ulug Han ve Susu Ağıcı adlı şahıslar ile Oğuz-lardan Bügdüz boyuna âid olabilecek Al-Bügdüziyye isimli bir yapı. Bu konuda çok araştırma ve kazı yapan Nemtzeva, aynı vakfiyenin XVI. yüzyılda istinsâh edilmiş bir nushasında, aynı yerde, «Laçın Beg»'in mezarının da bahsini görmüştür. Togan ve Bol'sakov med-resenin bulunduğu şehir kapısı Bâb al-ḥadîd'i «medîne»'nin batısın-da bulunan ve adını eski bir Buddhist tapınaktan alan Navbahâr kapısı ile eş tutmuşlardı, çünkü «Bâb al-ḥadîd» isimli bir kapı bilin-memekte idi. Togan'a nazaran, Birinci İbrâhim külliyesinin mescidi, şimdiki Şâh-i Zinde yakınındaki Hızr mescidinin yerinde olmalı idi. Ancak, arkeolojinin verdiği bilgileri de göz önünde tutarak, bunları Maḳdisî, İştahrî, İbn Havkâl ve Samarḳand târîhî müellifi Abû Tâ-hir'in kayıtları ile karşılaştıran Nemtzeva, şu neticeye varıyordu: Vakfiyede adı geçen «Bâb al-ḥadîd», Keş kapısı da denen, şehrin cenûbî kapısı idi. Eski bir rivâyete göre, Keş kapısında, demirden bir levha ve üzerinde okunamayan harfler ile bir ibâre bulunmakta idi. Hatta, bu okunamayan yazının Kök-Türk harfleri ile olması ihtimali bazı araştırmacılar tarafından ileri sürüldü⁴⁴. Böylece, Birinci İbrâhim külliyesi (bkz. lev. I/a ve II/a), şehrin cenûbî sûrlarına yakın ve orada akan Âb-i Meşhed arığının batısında bulunuyordu. Medresenin doğusunda, 6-8 m. eninde bir sokağın ötesinde, M. XI. yüzyılda mevcûd bulunan bir minâre ve Kuşam İbn 'Abbâs'ın «meş-hed»'i bulunuyordu. Meşhedin cenûbî cebhesi, Tarhan Beg-kızı Meli-ke Hatun meydanına nâzır idi. Medresenin batısı ve cenûbî kısmın-da, vakfiyede sözü geçen yapılar, talebe yurdu ve «medîne»'nin ce-nûbî sûrları bulunmakta idi. Vakfiyede bahsi geçen «medresenin bostanı (bağçesi)» ise aşağıda görüleceği gibi, medresenin şimâlin-deki arık, veya cenûbundaki «Âb-i Meşhed» arığının kıyılarında olabilmekte idi.

Vakf gelirleri ile külliyenin muhtelif ihtiyaçları karşılanacak-⁴⁵. Mescid ve medreseye mensûb kimselerin geçimi başda geliyordu. Bunlar Kur'an kırâ'atini öğretecek kâri'ler vehadîs râvî'leri ile

44 W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol invasion* (London, 1928), 87.

45 Khadr, 327-28.

Hanefî müderris ve talebe; «edeb» dersi verecek müderris; birer kütübhânci ve türbedâr ile mescid, medrese ve türbenin kapıcıları idi. Kapıcılar, külliyei temiz tutup, yerdeki hasır ve kamışdan ör-tüleri süpürmek, kandilleri yakmak ve kapı açmak ile mükellef iki kişi idiler. Meşhed, medrese ve mescid ile talebe dâirelerinin kan-dillerinin yağı; «meşhed» de Kuşam bin Abbâs'ın «meşhedinde» hâ-tim indirilirken yakılan buhurdanların levâzımı; medrese mensûb-larına ve Ramazanda iftâra gelecek misafirler ile Kurban Bayra-mında fakirler için, et, ekmek ve aşûre gibi yemekler; yaz mevsî-minde buz gibi ihtiyaçlar için de masraflar öngörülmüştü.

Birinci İbrâhim'in külliyesi, Togan'ın⁴⁶ tâbiri ile, «ilmi ve ma'ri-feti yaymak, terbiye ve ahlâkı takviye etmek için» kurulmuştu. Hal-ka dîn ve edeb dersleri verilmesi keyfiyeti dikkate değer. Külliyenin kuruluşunun bir maksadı da «havâ ve bid'at ehli»⁴⁷ denen heterodoks mezheblerin çoğalmasına karşı tedbîr olarak, Hanefî ulemâ yetiş-dirmek idi.

Khadr'ın makalesine yazdığı önsözde, Cl. Cahen⁴⁸ Türklerde Hanefî mezhebine verilen rûchân ile medrese vakfiyesinin ehemmi-yetine dikkati çekerek, şöyle diyordu: «Medreselerin en tanınmış, Selçuklu vezîri Nizâm al-Mulk tarafından, Bağdâd'da inşâ edilecek-di. Bu medresenin (Birinci İbrâhim'in medresesinin) dâha önce ve bilinen en eski medreselerden olduğu âşikârdır». Medrese ve han-gibi müstemilâtı muhtevî bulunan hayır müesseseleri, ribâṭ ve «mu-yanlık» adı altında, H. II/M. VIII. yüzyıldan beri Orta Asyada mev-cûd idi⁴⁹. Bu husûsa işâret eden Nemtzeva, «medrese» adının dahi Orta Asyadaki târîhçesini M. X. yüzyıla ircâ etmektedir⁵⁰.

Birinci İbrâhim'in külliye ve medreseye âid vakfiyesinde şöyle denmekte idi :

«(Hâkân), ilm ve dîn ehlinin toplanacağı bir yer olarak, «meşhed» e (Kuşam bin 'Abbâs türbesine) muttasıl bul-unan ve bir mescid ile ilm dershâneleri; Kur'an kıraati için bir mekteb (Khadr'a göre kütübhâne); insanlara Kur'an

46 Togan, 1.

47 Khadr, 315.

48 Khadr, 307.

49 Bkz. yuk. not 5.

50 Nemtzeva, «Medrese», 132.

okunması için bir toplantı odası (meclis); insanlara edeb (ahlak ve terbiye) öğretilmesi için bir toplantı odası (meclis); (talebelerin ikameti için, iç duvarlar boyunca) küçük dâireler (duvayrât) ve bir avlu ile bağçe ihtivâ eden medrese (inşâsını) emr etti.» (Khadr, 325).

Togan'ın Süleymâniye kütübhanesindeki vakfiyeden istihrac ettiğine göre, Birinci İbrâhim bu külliye medfûn idi⁵¹. Hâlen, Samarkand'da «Şâh-i Zinde» adı ile anılan türbeler mahallesinin «Hâkânî Türk» devrinde teşekkül ettiği ve Temürlü sülâlesi türbelerinin altında «Hâkânî Türklerin» yattığı anlaşılmaktadır⁵².

Nemtzeva, Birinci İbrâhim medresesinin kalıntılarını, bugünkü «Şâh-ı Zinde» külliyesinin yokusunun batısında, Temürlü devrinden Tuman-Aka türbesi 'Alî Nasafi'nin eseri, adsız türbenin arasında, bulmuşdu (lev. II/b). Kalıntılardan anlaşıldığına göre, Birinci İbrâhim medresesi, 44x55 m. sathında bir dört-köşe yapı idi (lev. III). Dört cihete bakan dört âbidevi kapı ve kubbeli birer dehliz'den geçerek, medreseye girilebiliyordu. Baş kapı «meşhed»'e dönük idi. Girişdeki kubbeli dehlizlerin duvarları boyunca sedir yerleri mevcûd idi. Medresenin dört köşesinde kubbeli dört büyük oda bulunuyordu. Şimâl ve cenûb duvarlarının iç kısmında, giriş kapılarının sağında ve solunda, ikişer ikamet hücreleri bulunmakta idi.

Binânın dış köşelerinde, kadîm Çin-Türk geleneğinin hâtırası olarak, birer ince ve içi dolu kule bulunuyordu (lev. III). Bu ince ve içi dolu kuleler, İslâmdan önce, dört yönü tayin etmek için kullanılan *gnomon*'ların yerine gelmişti ve dört yön mabûdlarına tapınak olarak tahsis edilmekte idi⁵³. Uygurlar, bu kule-tapınaklara «ediz ev» demekde ve bunları surların köşelerinde, giriş kapularının iki yanında ve müstakil olarak inşâ etmekde idiler. «Hâkânî Türk» minâresi «ediz ev» lerden gelişmişti⁵⁴. Birinci İbrâhim medresesinin köşelerindeki kulelerin tepesinde de, o devirde *savma*'a denen küçük bir müezzin hücresi bulunmuş olması muhtemeldir. Müezzin, bir dış merdivenden dama çıkarak *savma*'a gölgesinde ezan okur-

51 Togan, 2.

52 N.B. Nemtzeva, «Ansamb' Şah-i Zinda v XI-XII vv.», *Zodçestvo Uzbekistana*, II (Taşkent 1966).

53 Bkz. Esin, «Muyanlık», not 18.

54 Esin, *Kültür târihi*, lev. LXXVI/a ve LXXV/a, b.

du⁵⁵. Ancak, Birinci İbrâhim medresesinin doğusunda, sokağın ötesinde de bir müstakil büyük minâre bulunuyordu (bkz. lev. II/a).

Nemtzeva⁵⁶, Birinci İbrâhim'in yapısında görülen dört eyvanlı medrese ve mescid tertibinin, Batı Türkistanda Buddhist *vihâra*'lardan geliştiğini kayd ile, M. VII.-VIII. yüzyıllarda, Karluk ili olup, bir Buddhist Türk sülâlesi idâresinde bulunan⁵⁷ Vaşş vâdisindeki Acma-tepe Buddhist *vihâra*'sının dört eyvanlı tertibine işâret etmektedir (bu münâsebet ile Birinci İbrâhimin gençliğinde Vaşş beyi olduğu hatıra gelebilir). Nil'sen ise âbidevi kapılı ve dört eyvanlı mescid yapısının târihini M. VIII.-IX. yüzyıllarda Buğârâyâ ircâ etmektedir⁵⁸. Kök-Türk Kağanlarının bir kolu olan⁵⁹ Buğârâ hükümdarlarının M. VII. yüzyılda yaptırdığı Varahşa sarayının dört eyvanlı avlusu, İslâmiyetten sonra, mescid olarak kullanılınca, dört eyvanlı mescid teşekkül etmiş bulundu. Nemtzeva⁶⁰ Birinci İbrâhim'in medresesinin planının aynı devirde İç Asyada başka medreselerde de görüldüğüne dikkati çekmektedir.

Birinci İbrâhim medresesinin köşelerindeki kubbeli dört odayı Nemtzeva, vakfiyede bahsi geçen⁶¹ mescid, «meclis» yerleri ve ders-hâneler sanmaktadır⁶². Cenûb-doğudaki kubbeli odanın daha sonra türbe ittihâz edilmesi husûsundaki Nemtzeva'nın⁶³ tahmîni Birinci İbrâhim'in bu külliye medfûn bulunduğu hakkındaki rivâyeti⁶⁴ takviye etmektedir.

Vakfiyede medresenin bağçesinden de bahs edilmekte idi⁶⁵. Aşağıda, İbn Batûta rivâyetinde⁶⁶ görüleceği gibi, ağaçlar, yasemîn dalları ve üzüm bağları ihtivâ eden bir bağçe ile «ırmak» olarak tav-

55 Esin, «Muyanlık», 96-98 ve lev. XV/a, b ve XVI.

56 Nemtzeva, «Medrese», 125.

57 Esin, *Kültür târihi*, 238.

58 Esin, «Muyanlık», 94-5 (A. Nil'sen, Varahşahskaya tsitadel», *Trudi Inst. istorii i arxeologii AN Uzbek. SSR*, VII, Taşkent 1956'ya atf).

59 Esin, *Kültür târihi*, 235.

60 Nemtzeva, «Medrese», 133-134.

61 Bkz. yuk. not 51.

62 Nemtzeva, «Medrese», 134.

63 Nemtzeva, «Medrese», 101.

64 Bkz. yuk. not 52.

65 Bkz. yuk. not 51.

66 Bkz. aşağı. not 79.

sif edilen bir su yolu, «meşhed» den medreseye doğru uzanıyordu. Nemtzeva'nın⁶⁷ kazıları muvâcehesinde (bkz. lev. II/a) bu bağçe «meşhed» ve medresenin şimalinde veya cenûbunda olabilirdi, çünkü oralarda, «ırmak» diye tavsif edilebilecek geniş arık'ların yeri tesbît edilmiştir. Medresenin cenûb-doğusundaki arığın adı «Âb-i Meşhed» idi (lev. II/a).

Birinci İbrâhim medresesi⁶⁸, Mâverâunnehr'de 992-1220 arasında hükmeden «Hâkânî Türk» sülâlesi devri mimârisinin husûsiyetlerini, yapı ve tezyînât bakımından da aks ettiriyordu. Bina, taş ve çakıl temeller üzerine oturtulmuş ve duvarlar muhtelif şekilde dizilmiş tuğlalar ile «paşsa» denen balçık toprağından harc ile örülmüştü. Dış cebheler 16-18x29 - 35x4-4,5 sm boyunda pişmiş tuğlalar ve kelebek şeklinde kesilmiş tuğla tezyînât ile kaplı idi (lev. IV/b). İç kısımların kaplaması kaymak taşı sıvasından idi. Dışda ve içde, büyük duvar satırlar, yarım ve üçde-dört boyda sütuncukların taşıdığı kemerlere taksim edilmişti⁶⁹. Ayrıca, bilhassa âbidevi kapılarda, pişmiş topraktan tezyîni kısımlar, laleler, yıldızlar, altı köşeli poligonlar ve kısmen delikli olan başka hendesi tertibler teşkil ediyordu⁷⁰ (lev. V/a).

Yazılı kitâbeler⁷¹ «Hâkânî Türk» uslubunda, nebâtî motifler ile karışık ve Şülüs'e doğru inkişâf etmekte olan Küffi hattın yanında, Neshî yazının da ilk numûnelerini arz eylemektedir (lev. V/b).

Böylece, Nemtzeva, Orta Asyada Neshî yazının «Hâkânî Türk» devrinde geliştiği kanâatine varmıştır. Okunabilen kitâbeler şunlardır: «Al-mulk Lillâh»; «Al-Vâhid, al-Ğahhâr».

İç duvarlardaki kaymak taşı sıvası üzerine kabartmalar, bazen boyalı idi. Cenûbî hücrelerde ve batıdaki giriş kısmında, kurşunî kaymak taşından duvarları kaplayan, kabartma küçük dâireler, açık gök rengine boyanmıştı⁷².

Cenûb doğudaki, 9,7x9,7 m. sathında olan kubbeli odanın kay-

67 Nemtzeva, «Medrese», 140, res. 12.

68 Bkz. Nemtzeva, «Medrese», res. 5 ve 6.

69 Nemtzeva, «Medrese», 109 ve res. 4.

70 Nemtzeva, «Medrese», 119-121; res. 6/b ve 8.

71 Nemtzeva, «Medrese», 116-118, res. 7.

72 Nemtzeva, «Medrese», 123-24.

mak taşı sıvası üzerindeki nebâtî şekiller, siyah çizgi ile çizilmiş ve sarı, sarımtrak-al ile gök renklerine boyanmıştı⁷³.

Cenûb-doğudaki odanın yan-yana küçük dairevi camlardan müteşekkil aydınlık yerleri olduğu anlaşılmaktadır⁷⁴. O devirde, âbidevi yapılarda yeni başlayan bu aydınlatma usûlu, Osmanlı mimârisine kadar intikal edecekti.

Seyyâh İbn Baţûta'nın XIV. yüzyılda anlattığı üzere, Mogollar Samarkandı ateşe vermekle beraber, Kuşam bin 'Abbâs'ın türbesine ve İbn Baţûta'nın «zâviye»⁷⁵ (tekke) adı altında andığı Birinci İbrâhim medresesine dokunmaktan çekinmişlerdi. Hatta onlar da bu makamlara hürmet gösteriyordu. Kuşam bin 'Abbâs türbesinin «Hâkânî Türk» devrinden kalma ihtişamını, İbn Baţûta, şöyle anlatmaktadır⁷⁶ :

«Samarkand (Mogol tahribatından sonraki yeni Samarkand) dışında, 'Abd ul-Muţtalib'in torunu, 'Abbâs oğlu Kuşam'in kabri bulunmaktadır O, Samarkand'ın fethinde şehid olmuştu. Ve Samarkand halkı, her pazarertesi ve cum'a geceleri onu ziyâret ederler..... Ziyâretçilere ve zâviye ile mubârek kabrin hizmetkârlarına (Mogollar) büyük meblağlar sarf ederek yardım ederler. (Türbenin) üstünde, dört filpâyeye dayanan bir kubbe bulunmaktadır. Her filpâyeye ikişer de mermer sütün ilâve edilmiştir. Bu mermer sütünler yeşil, siyah, ak ve al mermerdendir. Kubbe altı duvarları da muhtelif renkde, nakışlı ve altınlı mermerdendir (Türkistanda, mermer çok bulunmadığına göre, İbn Baţûta'nın mermer olarak kayd ettiği çini olabilirdi). (Kubbenin) dışı kurşun kaplıdır. Sandûka altın ve mücevher ile murassa bulunan abanoz tahtası ile kaplıdır. (Abanoz kaplamanın) köşeleri gümüşdendir. Sandûka üstünde üç gümüşden kandil yanmaktadır. Kubbe altının halıları yün ve pamukludur (bu kayd «Hâkânî Türk» devri yün ha-

73 Nemtzeva, «Medrese», 122.

74 Nemtzeva, «Medrese», 121, 130-131.

75 C. Defrémery - B.R. Sanguinetti, *Voyages d'Ibn Baţûta* (Paris, 1855), III, 53.

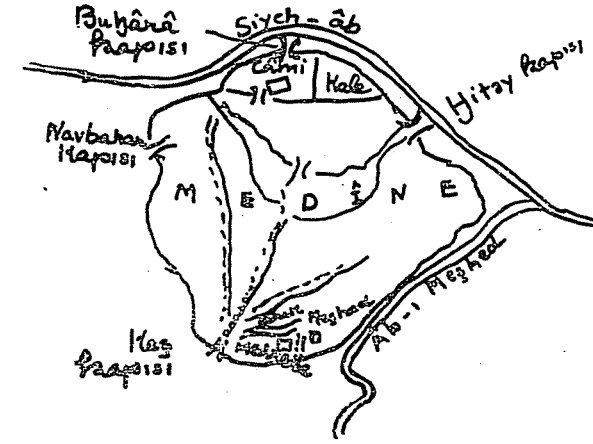
76 *Ibid.*

ılarına işâret etmektedir. Bu zamândan olup, Muhtemelen «Hâkânî Türk» çevresinden bir İslâmî seccâdenin resmi Prof. Klimkeit tarafından teşbit edildi)⁷⁷. «Dışarıda akan bir büyük ırmak (arık)⁷⁸, komşu zâviyeden de geçmektedir. Irmağın kıyılarında ağaçlar, üzüm bağları ve yasemin dalları bitmektedir. Zâviyede gelip-geçen yolcular için meskenler vardır. Ve Tatarlar (Mogollar), kâfir oldukları devirde de, bu mübârek makâmın hiç bir şeyini değiştirmediler idi».

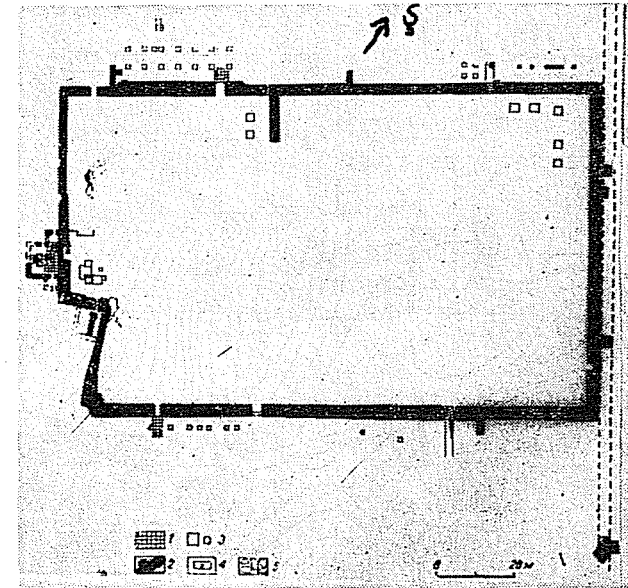
Birinci İbrâhim'in medresesinin ve diğer «Hâkânî Türk» külliyelerinin hâtırası, İslâmın mukaddes mefhûmlarının Türk uslubunda ilk ve yön veren ifâdesi olarak, Selçuklu, Hvarizmşah, Temürlü ve Osmanlı mimârilerinin geleneği içinde, günümüze kadar yaşayacaktır. 20.2.1978.

77 H.J. Klimkeit, 1977'de Erlangen'de toplanan Deutscher Orientalistentag'a, Ladakh'daki XI. yüzyıl Buddhist duvar resimleri hakkında tebliğ.

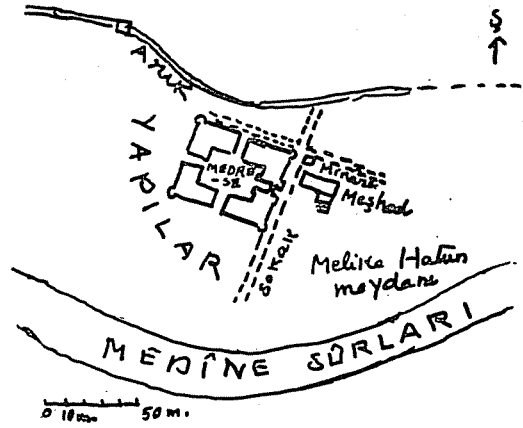
78 Bkz. yuk. not 66, 67.

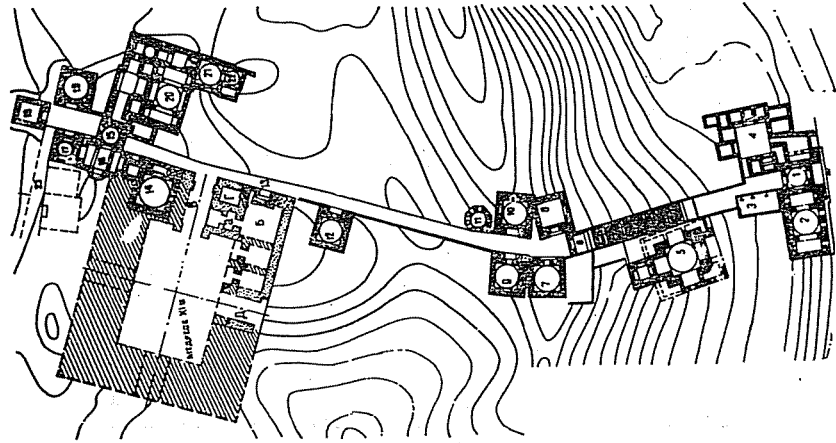
Levha I/a — «Hâkânî Türk» devrinde Samarkand «medine» sinin planı. N. Nemtzeva'dan E. Esin tarafından istinsâh edilmiştir.

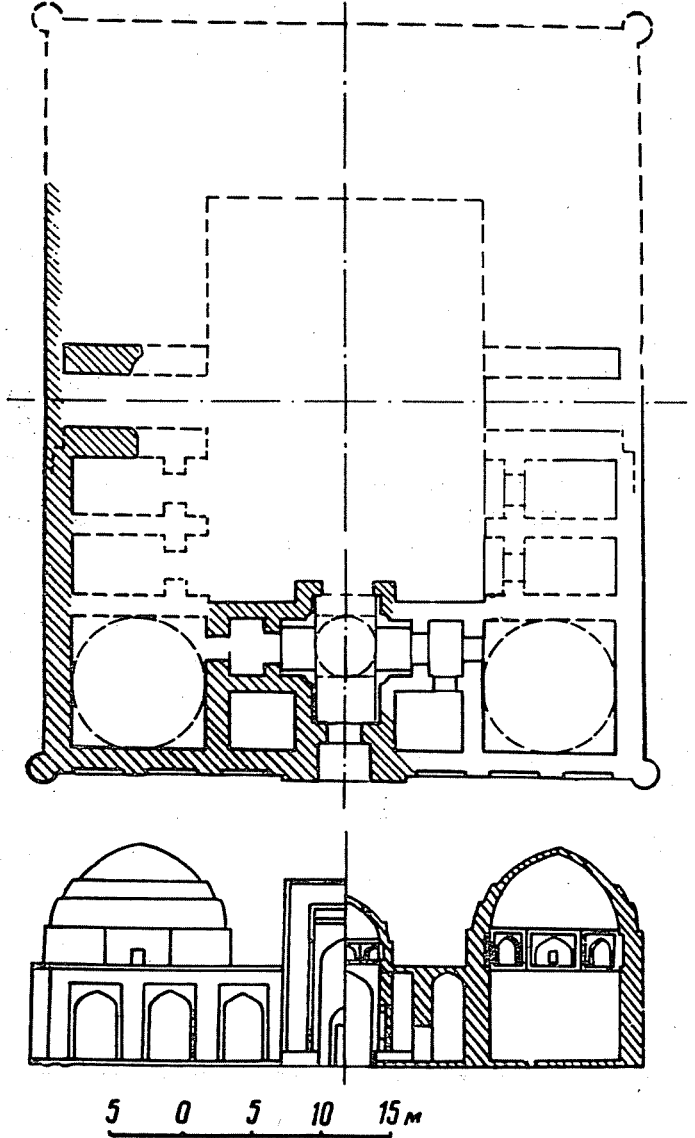
Levha I/b — Birinci İbrâhim'in yenilediği Samarkand câmi-mescidinin Buryakov-Sadiev-Fedorov tarafından yapılan planı. 1-pişmiş tuğladan sed kalıntıları. 2-Câmi'in avlusunun duvarları. 3-Türbelerin duvarları. 4-Sütunlar. 5-Mezarlar. 6-Geçiş yeri izleri.

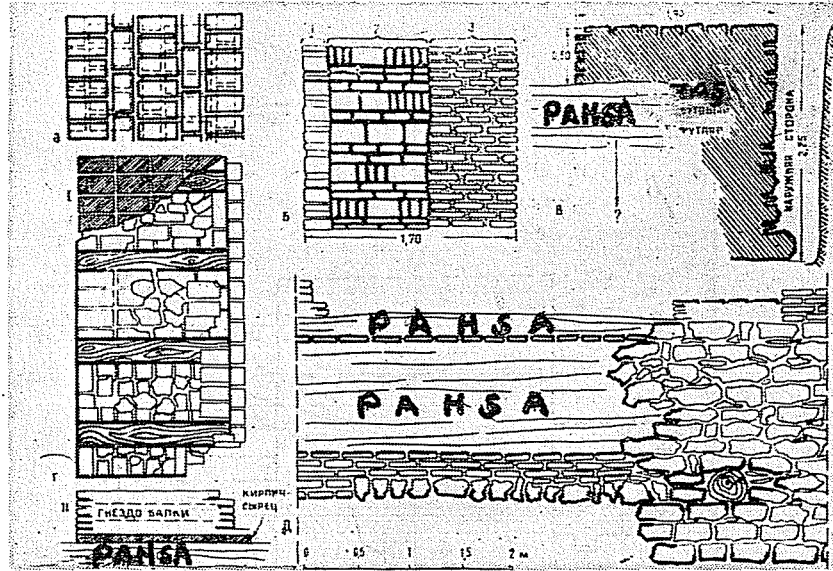
Levha II/a — «Hâkâni Türk» devrinde Samarkand «medine» sinin cenûbî kısmının, N. Nemtzeva tarafından tahmin edilen topografisi.

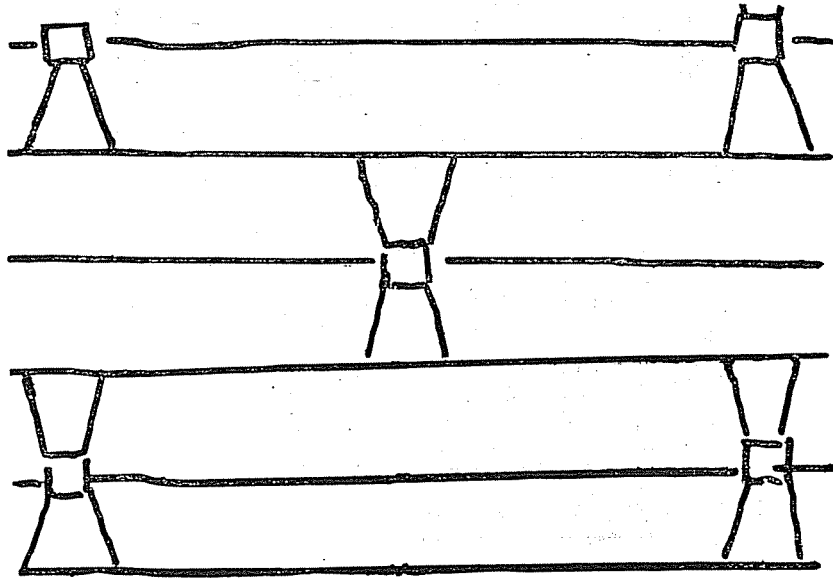
Levha II/b — «Şâh-i Zinde» külliyesinin, şimdiki vaziyetini ve Birinci İbrâhim medresesinin mevkiini gösteren, Nemtzeva tarafından yapılmış plan.

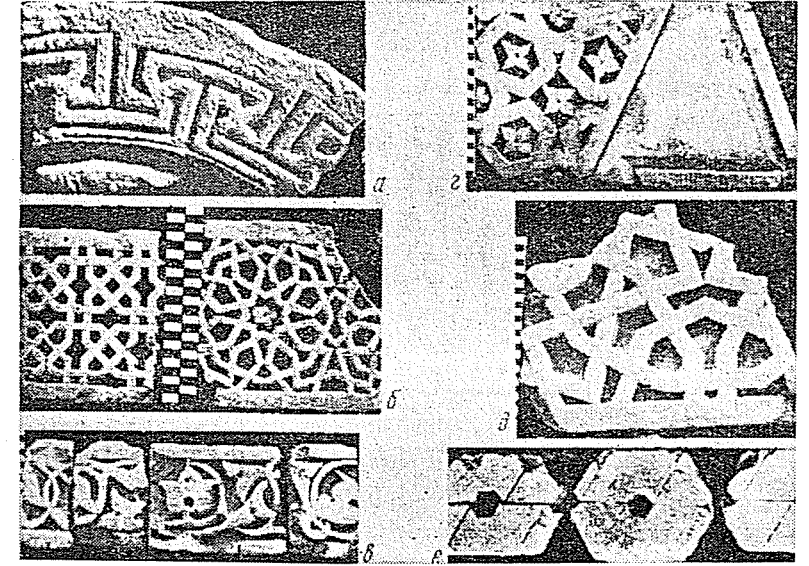
Levha III — Birinci İbrâhim medresesinin Memtzeva tarafından yapılan, plan, cebhe ve kesiti.

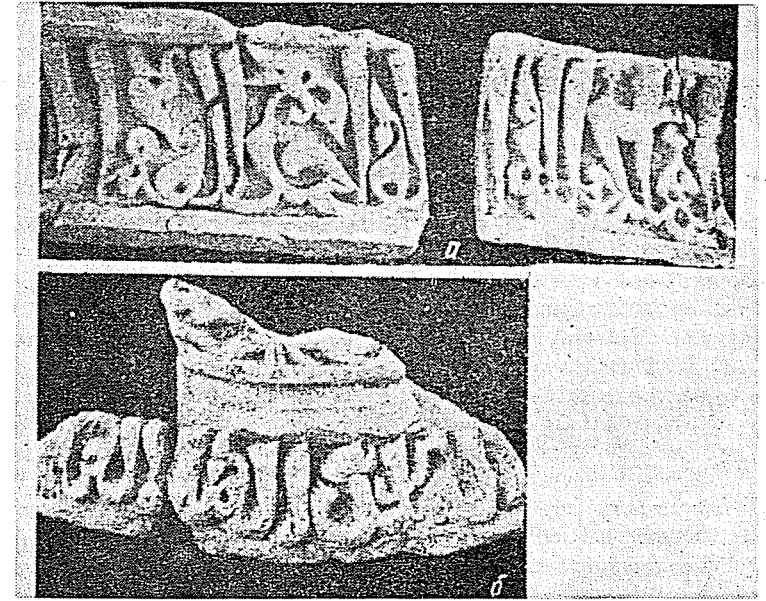
Levha IV/a — Birinci İbrâhim medresesinin yapısının Nemtzeva tarafından tahlili schema'sı.

Levha IV/b — «Hâkânî Türk» mimârisinin âlâmetlerinden biri olan ve Birinci İbrâhim medresesinde de görülen, «kelebek»ler ile ayrılmış, pişmiş tuğla dizmek tekniğinin schema'sı.

Levha V/a — Birinci İbrâhim medresesinden pişmiş toprak tezyinât kalıntıları. Nemtzeva'dan.

Levha V/b — Birinci İbrâhim medresesinde, Küfî'den Sülûse geçiş ve Neshî hatlar ile yazılı, pişmiş topraktan kitâbeler.